

ΧΩΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΕΝΑ ΑΛΛΗΛΕΝΔΕΤΟ ΔΙΠΟΛΟ ΜΕ ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ

Δρ. Χαράλαμπος Κυριακίδης

PhD, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)

kyriakidisharry@gmail.com

Δρ. Ευθύμιος Μπακογιάννης

Επίκουρος Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)

ebako@mail.ntua.gr

Δρ. Βασιλική Δελιθέου

Επίκουρη Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

v.delitheou@panteion.gr

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εστιάζει στη συνεχώς αναπτυσσόμενη σημερινή τάση του συμμετοχικού τουρισμού που σχετίζεται με τις συμμετοχικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα κατά τον τουριστικό σχεδιασμό και το χωροταξικό σχεδιασμό. Πρόκειται για την ενσωμάτωση των τουριστών καθώς και των τοπικών κοινωνιών στη δημιουργία αυθεντικού τουριστικού προϊόντος, μέσω μιας διαδικασίας από την οποία μπορούν να επωφεληθούν τόσο οι ντόπιοι όσο και οι επισκέπτες. Το θέμα αυτό δεν έχει εκτενώς συζητηθεί στην Ελλάδα, όπου δεν ισχύει ειδικός χωροταξικός σχεδιασμός για τον τουρισμό. Το υπόψη θέμα μελετάται αρχικά μέσα από μία αναφορά σε συγκεκριμένη νησιωτική περιοχή της χώρας, για την οποία, στο άμεσο μέλλον, πρόκειται να θεσμοθετηθεί ο περιφερειακός χωροταξικός σχεδιασμός. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται να εντοπιστούν συσχετίσεις χωροταξικού και τουριστικού σχεδιασμού, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο. Τα ευρήματα που προκύπτουν χρησιμοποιούνται όχι μόνο για την κριτική και αξιολόγηση των κατευθύνσεων του σχεδιασμού για την περιοχή μελέτης περίπτωσης, αλλά και για την εξαγωγή συμπερασμάτων που θα συμπληρώσουν τη γενικότερη θεωρητική συζήτηση.

Λέξεις-κλειδιά: Τουρισμός; Ανάπτυξη; χωροταξικός σχεδιασμός; κοινότητα; βιώσιμη ανάπτυξη

Εισαγωγή

Ανατρέχοντας την ιστορική πορεία της οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής ή και οικονομικής προσέγγισης, διαπιστώνεται μια ανάγκη κατανόησης του τρόπου οργάνωσης και αξιοποίησης του χρόνου. Πράγματι, στην επιστημονική συζήτηση για την εννοιολογική οριοθέτηση του ελεύθερου χρόνου, εντοπίζονται διαφορετικές απόψεις βάσει διαφοροποιημένων φιλοσοφικών αντιλήψεων. Αφενός, φαίνεται πως γίνεται αντιληπτός ως μη-παραγωγικός χρόνος για ξόδεμα (Veblen, 1994) και αφετέρου, ως χρόνος για προσωπική ανάπτυξη (i.e. Marx's view (see in Koronaiou, 1996) which is lied close enough to the leisure Aristotlian view (Veal, 2020)) και κοινωνική εξέλιξη, μέσω προσωπικής ολοκλήρωσης (i.e. Huizinga's view which was affected by Freud's perception (Roberts, 2018)), που μπορεί να λειτουργεί αντισταθμιστικά του χρόνου εργασίας (Friedman, 1984). Η ανάγκη για κατανόηση της διάρθρωσης του χρόνου συνδέεται με την ανάπτυξη δραστηριοτήτων στον χώρο: κοινή συνισταμένη, δηλαδή, μεταξύ της

κοινωνιολογικής μελέτης, του οικονομικού προγραμματισμού και του χωρικού σχεδιασμού είναι η κατανόηση των δραστηριοτήτων, μια εκ των οποίων είναι ο τουρισμός (μακροσκοπικά) που, με τη σειρά του, συνεπάγεται επιμέρους δραστηριότητες στην κλίμακα του οικισμού, της γειτονιάς και των αστικών συντελεστών της πλατείας και του δρόμου.

Στο πλαίσιο αυτό, εντοπίζεται μια κοινή εξελικτική πορεία μεταξύ χωρικού σχεδιασμού και σχεδιασμού για τον τουρισμό και τον ελεύθερο χρόνο. Στην περίπτωση του χωρικού σχεδιασμού, η ωριμότητα εκδηλώνεται από την αρχικά αυτόνομη σχεδιαστική αντίληψη κατά τομέα (τομεακός σχεδιασμός), στην παράλληλη εξέταση φαινομένων (παράλληλος σχεδιασμός) και, στην πορεία, την συνδυαστική μελέτη τους (καθολικός σχεδιασμός) και την κατανόησή τους υπό ένα στρατηγικό πλαίσιο (στρατηγικός σχεδιασμός), η οποία, με τη σειρά της, προσεγγίζεται με νέες κατευθύνσεις που έχουν γνώμονα την συμμετοχικότητα και διακυβέρνηση (see in Delitheou, Bakogiannis and Kyriakidis, 2019 ; Aravantinos, 2007 ; Wassenhoven, 2002). Στην περίπτωση του τουριστικού προϊόντος, ο κύκλος του Butler (1980) παραθέτει τα στάδια της εξερεύνησης, της συμμετοχής, της ανάπτυξης, της ενοποίησης/σταθεροποίησης και, τέλος, της στασιμότητας, οπότε νέες προσεγγίσεις μπορούν να ενεργοποιήσουν την κίνηση της κυκλικής διαδικασίας. Τα παραπάνω θέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο, τα τελευταία χρόνια, γίνεται λόγος για συμμετοχικές διαδικασίες τόσο στον σχεδιασμό όσο και στον τουρισμό, ως διαδικασία παραγωγής και προϊόν.

Η συζήτηση για συμμετοχικότητα στους τομείς αυτούς ήταν απόρροια της εξέλιξης της τεχνολογίας (see in Apostolopoulos and Potsiou, 2022) που έθεσε τα θεμέλια αμφισβήτησης παλαιών μεθοδολογικών πλαισίων, αφενός, και έφερε νέες ορολογίες στο προσκήνιο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της έννοιας «νεογεωγραφία» (neogeography) (Turner, 2006) η οποία, σύμφωνα με την Di-Ann Eisnor (Haklay, et.al., 2008 ; Stamatopoulou, 2013), αποτυπώνει μια νέα αντίληψη για τις πόλεις και τους κατοίκους τους (Flanagin and Metzger, 2008), με τους τελευταίους να γίνονται αντιληπτοί όχι ως τα παρεπιδημούντα άτομα, αλλά τα ενεργά μέλη προς την τοπική κοινότητα και την σχεδιαστική διαδικασία (Bakogiannis, et.al., 2019a). Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών εκφράζεται μέσα από δράσεις όπως η συλλογή εθελοντικής γεωχωρικής πληροφορίας (Volunteered Geographic Information) (Goodchild, 2007) και ο πληθοπορισμός (crowdsourcing) (Surowiecki, 2004), παραμερίζοντας παραδοσιακά εγκαθιδρυμένες μεθόδους συμμετοχικότητας, όπως οι διαβουλεύσεις (Somarakis and Stratigea, 2014). Με αυτόν τον τρόπο είναι πιθανότερο -και, παράλληλα, αναγκαίο- οι πόλεις να γίνουν πιο έξυπνες, αφού η ανάπτυξη της συλλογικής νοημοσύνης επεκτείνει την προσωπική αντίληψη των πολιτών (Surowiecki, 2004).

Η παρούσα εργασία στοχεύει στην επισκόπηση ορισμένων ζητημάτων που αναφέρονται, αφενός, στον συμμετοχικό χαρακτήρα του σχεδιασμού για τον τουρισμό και, αφετέρου, στην παράλληλη πορεία μεταξύ χωρικού σχεδιασμού και τουριστικού προϊόντος στον ελλαδικό χώρο. Με γνώμονα τη θεωρητική γνώση (Ενότητα 2), επιχειρείται ο εντοπισμός συσχετίσεων μεταξύ των δύο τομέων, αξιοποιώντας το μεθοδολογικό εργαλείο της μελέτης περίπτωσης (Ενότητα 3). Τα συμπεράσματα που προκύπτουν αξιοποιούνται τόσο για συζήτηση αναφορικά με τις κατευθύνσεις σχεδιασμού της περιοχής αναφοράς όσο και ως αφορμή για εξαγωγή ευρύτερων πορισμάτων στο θεωρητικό διάλογο (Ενότητα 4).

Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Από την παρατήρηση και τη γνωριμία με νέες κουλτούρες, τα τελευταία χρόνια, το τουριστικό προϊόν μετασχηματίζεται με επίκεντρο την απόκτηση γνώσης και εμπειρίας. Η εξέλιξη αυτή ερμηνεύεται από την κυκλική θεώρηση του Butler (1980) ως μια αναμενόμενη ωρίμανση του υποκειμένου, σε βάθος χρόνου. Μια ερμηνεία μπορεί να παρασχεθεί, επίσης,

υπό το πρίσμα της ρυθμιστικής θεωρίας (regulation theory) η οποία ήρθε στο προσκήνιο λόγω της μετάβασης από το φορντικό στο μετα-φορντικό οικονομικό πλαίσιο (Milne and Ateljevic, 2001). Η δεύτερη προσέγγιση συνδέθηκε με την ανθεκτικότητα ως αντίβαρο στην ευμεταβλητότητα των συνθηκών της εποχής και την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, την οποία χαρακτηρίζουν η σφαιρική σκέψη, η μελλοντικότητα και οι έννοιες της προφύλαξης και της ισότητας ως προς το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων.

Πράγματι, εδώ και λίγες δεκαετίες, η εμφάνιση του όρου «εναλλακτικός τουρισμός» σηματοδότησε αυτήν τη στροφή. Η αρχική προσέγγιση επικεντρώθηκε στην περιβαλλοντική προστασία (Buttler, 1990), ενώ γρήγορα συνδέθηκε με την αυθεντικότητα (Valeri and Fadlon, 2016) και την ιδιαιτερότητα των βιωμένων τόπων, καταδεικνύοντας μια απότομη μεταβολή στον κύκλο του Buttler (Nunkoo and Ramkissoon, 2010). Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, διαφάνηκε πως, παρά τις αναλογίες ως προς τα κίνητρα (Nunkoo and Ramkissoon, 2010), το νέο τουριστικό πρότυπο είχε σημαντικά περιθώρια εξέλιξης μέσα από πολλαπλά επιμέρους μοντέλα. Η πρόσφατα αναδυόμενη προσέγγιση για συμμετοχικό τουρισμό (Agaliotou, Martha and Vrasida, 2019) διευρύνει περισσότερο την έννοια του εναλλακτικού τουρίστα, ο οποίος ενδύεται, παροδικά, την ιδιότητα του ντόπιου επιχειρώντας να επιτελέσει έναν συγκεκριμένο σκοπό. Κατά τη διάρκεια αυτή, τόσο η εκάστοτε τοπική κοινότητα όσο και η/ο ίδιος συγκεντρώνουν οφέλη, τα οποία εκφράζονται σε όρους οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς και προσωπικής ανάπτυξης. Προκύπτει, λοιπόν, πως ο συγκεκριμένος τύπος τουρισμού συμβάλει τόσο στην τοπική ανάπτυξη όσο και στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου που βρίσκεται σε συνδιαλλαγή με την τουριστική δραστηριότητα.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αποσαφηνιστεί η έννοια του “συμμετοχικού τουρισμού” και του τρόπου με τον οποίο μνημονεύεται στη βιβλιογραφία. Δύο είναι οι επικρατέστερες προσεγγίσεις:

Κατά μια εκδοχή, ο συμμετοχικός τουρισμός αναφέρεται στη βιωματική εμπειρία των τουριστών που απορρέει από την συμμετοχή των τελευταίων σε μια σειρά δραστηριοτήτων, αναλόγως των ενδιαφερόντων τους (Agaliotou, Martha and Vrasida, 2019). Κίνητρό τους είναι η αναζήτηση αξιοσημείων και με νόημα εμπειριών (Ritchie and Hudson, 2009) που ενισχύει την σύνδεση με έναν τόπο (place attachment). Σύμφωνα με μελετητές του τομέα της περιβαλλοντικής ψυχολογίας (environmental psychology) (Hidalgo and Hernandez, 2001; Lewicka, 2008 ; Lewicka, 2010 ; Halpenny, 2010 ; Ujang, 2012 ; Loureiro, 2014), η θεωρία της προσάρτησης σε τόπο (place attachment theory) προσεγγίζει τον συναισθηματικό δεσμό, που αναπτύσσεται μεταξύ των ατόμων και συγκεκριμένων φυσικών χώρων, στους οποίους νοιώθουν ασφάλεια, χαλάρωση και οικειότητα (Jaśkiewicz, 2015). Αν και η εκδήλωση δραστηριοτήτων ενισχύει περισσότερο την προσάρτηση των παιδιών σε έναν τόπο (Morgan, 2010) σε σχέση με τους ενήλικες, οι οποίες αναπτύσσουν κυρίως συμβολικούς δεσμούς (Loureiro, 2014), εντούτοις, η βίωση των τόπων ακόμη και με παθητικές δραστηριότητες συμβάλει στην κατανόηση των μνημονικών εικόνων και των νοημάτων με τους οποίους οι εκάστοτε τόποι είναι επιφορτισμένοι (Uzzell, et.al., 2002 ; Moser and Uzzell, 2003).

Στην ανακάλυψη των κοινωνικών αναπαραστάσεων (πρβ. σε Bonnes and Secchiaroli, 1995), δια μέσου των τόπων (πρβ. σε Nora, 1989) συμβάλουν διάφορες ήπιες τουριστικές δραστηριότητες συμμετοχικού χαρακτήρα, με χαρακτηριστικές τη συμμετοχή σε ξεναγήσεις με διήγηση ιστοριών (urban walking tours and storytelling) από τους κατοίκους των τουριστικών περιοχών (Rabbiosi, 2016) καθώς και σε «δράσεις-αποστολές», που συχνά συνδέονται με εφαρμογές πληθοπορισμού (crowdsourcing) και δράσεις παιχνιδιοποίησης (gamification) (Kawanaka, et.al., 2020 ; Koens, et.al., 2020 ; Kawanaka, et.al., 2018 ; Chen and Chen, 2011 ; Guttentag, 2009 ; Brown and Morrison, 2003). Η ανάγκη εκπλήρωσης μιας

«αποστολής» μεταμορφώνεται στο κύριο κίνητρο του επισκέπτη, η/ο οποίος θέτει σε δεύτερη μοίρα λοιπές πιο διαδεδομένες τουριστικές δραστηριότητες, όπως η ξενάγηση σε αξιοθέατα.

Η ανακάλυψη νέας γνώσης και εμπειρίας, ως αποτέλεσμα και κίνητρο (Anon, 2018), μεταφέρει το συγκεκριμένο τουριστικό πρότυπο -που μπορεί να εμπίπτει τόσο στον τουρισμό εμπειρίας (experience tourism) και στον δημιουργικό τουρισμό (creative tourism) (De Bruin and Jelinčić, 2016) όσο και στον εθελοντικό τουρισμό (volunteer vacation concept) (Brown and Morrison, 2003)- στην πρώτη φάση του κύκλου του Buttlar (1990). Η αποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου τουριστικού προτύπου, με βάση αυτήν την προσέγγιση, συνδέεται με την παραγωγή «αξίας-σε-χρήση» (value-in-use), δηλαδή την ικανοποίηση που προκύπτει κατά τη χρήση της εκάστοτε τουριστικής υπηρεσίας, εν τη γενέσει της (Basile, et.al., 2021).

Κατά μια δεύτερη εκδοχή, ως συμμετοχικός τουρισμός νοείται η διαδικασία οργάνωσης και σχεδιασμού του τουριστικού προϊόντος (πρβ. σε Dragouni and Fouseki, 2018 ; Bello, et.al., 2016 ; Grybovych, 2012 ; Shani and Pizam, 2012 ; Hasse and Miline, 2005 ; Timothy, 1999). Ο τρόπος συμμετοχής των πολιτών δεν περιγράφεται με σαφήνεια στην βιβλιογραφία με αποτέλεσμα να αποτελεί μια ευρεία προσέγγιση όπου η εμπλοκή της τοπικής κοινωνίας μπορεί να γίνει σε διαφορετικό βαθμό και τρόπο (Tosun, 1999), κατ'αναλογία της κλίμακας της Arnstein (Eondirad and Ewnetu, 2019 ; Shani and Pizam, 2012). Αναλογία ευρύτητας εντοπίζεται και στο τουριστικό είδος που μπορεί να εφαρμοστεί, αν και έμφαση δίνεται στον πολιτιστικό τουρισμό (Hasse and Milne, 2005 ; Basile, et.al., 2021) και τον οικοτουρισμό (Kantsperger, Thess and Eckert, 2019).

Παρότι, η συγκεκριμένη πρακτική θα συνέβαλε ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες, εντούτοις, σε αυτές εντοπίζονται σημαντικά εμπόδια συμμετοχής, απόρροια τόσο του μορφωτικού επιπέδου και της έλλειψης δεξιοτήτων σε ψηφιακά εργαλεία και υποδομές όσο και σε νομοθετικές ρυθμίσεις που λειτουργούν κατασταλτικά (Kantsperger, Thess and Eckert, 2019). Με βάση την οπτική αυτή, η αποτελεσματικότητα του εν λόγω τουριστικού προτύπου συγκλίνει στα οφέλη του συμμετοχικού χωρικού σχεδιασμού με βασικό την ενίσχυση του δημοκρατικού τρόπου λειτουργίας των τοπικών κοινοτήτων (Mark, Cheung and Hui, 2017).

Από την παραπάνω συνοπτική προσέγγιση της έννοιας του “συμμετοχικού τουρισμού”, προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα ως προς την φύση του:

Ο συμμετοχικός τουρισμός αποτελεί μια έκφανση διαβουλευτικής δημοκρατίας στην περίπτωση του σχεδιασμού και της παραγωγής του τουριστικού προϊόντος. Η συμμετοχή των πολιτών με συμβατικές ή ηλεκτρονικές μεθόδους (Panagiotopoulou, Somarakis and Stratigea, 2018) συμβάλει στην παραγωγή ενός αποτελεσματικότερου (σε όρους οικονομικούς, περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς) προϊόντος που προσεγγίζει τον στόχο της βιωσιμότητας (Garrod, 2003 ; Murphy, 1985 σε Pongronrat, 2011). Έτσι, διαπιστώνεται πως η ενίσχυση της συμμετοχικότητας των τοπικών κοινωνιών στην οργάνωση και ανάπτυξη του τουριστικού προϊόντος αποτελεί μια από τις παραμέτρους του μοντέλου του βιώσιμου τουρισμού (Mark, Cheung and Hui, 2017).

Η συμμετοχικότητα είναι μια διαδικασία αμφίδρομη: οι τοπικές κοινωνίες συμβάλουν στην παραγωγή βελτιωμένου και αυθεντικότερου τουριστικού προϊόντος, αφενός, και οι επισκέπτες συμμετέχουν σε δραστηριότητες, παράγοντας νέες ιδέες, προϊόντα και υπηρεσίες ενώ μοιράζονται γνώση, (συν)δημιουργούν εμπειρίες και αναπτύσσουν δεξιότητες (Creatour, 2017 σε Richards, 2019).

Κατά συνέπεια, ο συμμετοχικός τουρισμός προσομοιάζει με τον δημιουργικό τουρισμό - ο οποίος εμπίπτει στον πολιτιστικό τουρισμό-, αποτελώντας ένα υποσύνολό του, αφού δεν αναφέρεται μόνο σε δημιουργικές βιομηχανίες. Ο εντοπισμός κοινών στοιχείων με διάφορες μορφές τουρισμού εμπειρίας, μοντέλο με το οποίο συσχετίζεται σημαντικά ο οικοτουρισμός,

τον θέτουν, αφενός στο μεταίχμιο των δύο αυτών ευρέων πεδίων, αφετέρου δε, τον καθιστούν ένα δυνητικό ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο λοιπά είδη τουρισμού μπορούν να ενταχθούν.

Αξίζει να σημειωθεί πως από τα παραπάνω προκύπτει μια αναλογία μεταξύ σχεδιασμού για τον τουρισμό και τουριστικού προϊόντος με τον χωρικό σχεδιασμό. Στην επόμενη ενότητα επιχειρείται μια σύντομη διερεύνηση του ζητήματος σε εθνικό επίπεδο, με έμφαση να δίδεται στην χωρική ενότητα της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου, που επιλέχθηκε ως μελέτη περίπτωσης.

Συμμετοχικός χωρικός σχεδιασμός και συμμετοχικός τουρισμός: Βίοι παράλληλοι (ή όχι, παντού;)

Θέτοντας το πλαίσιο

Η καθιέρωση της χωροταξίας στην Ελλάδα, πριν από περίπου 15 χρόνια, εστίασε σημαντικά στον σχεδιασμό του τουρισμού λόγω, αφενός, της ήδη ανεπτυγμένης τουριστικής παράδοσης (Buhalis, 2001 ; Tsartas, 2010 ; Belias, et.al., 2017) και των διαθέσιμων πόρων της (Delitheou, Karaggiani and Michalaki, 2020) και, αφετέρου, της σημασίας που αποδιδόταν σε αυτόν ως μια αναπτυξιακή δυναμική ιδιαίτερα σε χώρες όπου άλλοι παραγωγικοί τομείς αδυνατούσαν να αποφέρουν σημαντικά οφέλη (Sinclair, 1998). Πράγματι, ο τουρισμός αξιοποιήθηκε από νωρίς ως μέσο βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου του ντόπιου πληθυσμού, δημιουργίας θέσεων εργασίας, εξασφάλισης νέων επενδύσεων και βελτίωσης της υποδομής (Ανδριώτης, 2003). Η μαζική αντίληψη που διαμορφώθηκε, ήδη από την δεκαετία 1970, οδήγησε σε ανάπτυξη συγκεκριμένων τουριστικών πόλων στην χώρα (Bakogiannis, et.al., 2020), η αίγλη των οποίων συνέβαλε στην ανάδυσή τους στο ελληνικό αστικό σύστημα, γεγονός που αποτυπώνεται στα πλαίσια χωροταξικού σχεδιασμού της χώρας (γενικό και ειδικά) που επιφορτίστηκαν με την ρύθμιση των αντιθέσεων στον εθνικό χώρο.

Το θεσμικό πλαίσιο που καθόρισε την άσκηση του χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα αποτυπώνεται στον Act. 2742/1999, αφού βάσει αυτού: (α) καταρτίστηκαν τα ισχύοντα εθνικά και περιφερειακά πλαίσια χωροταξικού σχεδιασμού, (β) αναθεωρήθηκαν τα τελευταία και το ειδικό πλαίσιο χωροταξικού σχεδιασμού και αειφόρου ανάπτυξης για τον τουρισμό. Το συγκεκριμένο νομικό κείμενο, παρότι καινοτόμο για την εποχή του, αφού εισάγει το στάδιο της «γνωμοδότησης» στον χωροταξικό σχεδιασμό, αποτελώντας το πρώτο στάδιο εξέλιξης του πλαισίου χωρικού σχεδιασμού υπό το πρίσμα της συμμετοχικότητας (Somarakis and Stratigea, 2015), εντούτοις, δεν παρουσιάζει σημαντικό βαθμό εμπλοκής του κοινού στην σχεδιαστική διαδικασία.

Κατ' αναλογία, ο συμμετοχικός τουρισμός στην Ελλάδα δεν αποτελεί διαδεδομένο πρότυπο. Κυρίαρχο μοντέλο είναι αυτό του μαζικού τουρισμού που στηρίζεται στην αναψυχή (sun lust touristic model) (Georgakopoulou and Delitheou, 2020). Η ανάδυση εναλλακτικών τουριστικών προτύπων είναι απόρροια της τελευταίας δεκαετίας, οπότε νέα μοντέλα, περισσότερο βιώσιμα (Pavlogeorgatos and Konstandoglou, 2005) επιχειρούν να περιορίσουν τις αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού στο φυσικό, πολιτιστικό και οικονομικό περιβάλλον (Bakogiannis, et.al., 2020 · Bakogiannis, et.al., 2019b · Theng, Qiong and Tartar, 2015 ; Farmaki, 2012 ; Andriotis, 2003). Τέτοια τουριστικά μοντέλα αποτελούν οι διάφορες μορφές αθλητικού τουρισμού, όπως ο ποδηλατικός και ο ορειβατικός τουρισμός, τα οποία έχουν μελετηθεί σε ώριμο βαθμό (Tsitoura, et.al., 2021 ; Bakogiannis, et.al., 2020 ; Bakogiannis, et.al., 2019b ; Georgiadis, et.al., 2019) ώστε να είναι εύκολη η προώθησή τους στο άμεσο μέλλον.

Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στη γενικότερη τάση που καταγράφεται σε διεθνές επίπεδο. Η απουσία οργανωμένου χωρικού σχεδιασμού για τον τουρισμό -μετά την ακύρωση της

ισχύος των δύο σχετικών Ειδικών Πλαισίων Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (CMD 24208/2009 and CMD 67659/2013), στα οποία διαπιστώθηκε η ανάγκη μεταλλαγής του τουριστικού προτύπου της χώρας από αυτό του μαζικού σε ένα περισσότερο εναλλακτικό, χωρίς, ωστόσο, να αποδυναμώνεται το υφιστάμενο κεφάλαιο και το brand-name των ήδη αναπτυγμένων και προβεβλημένων περιοχών της χώρας- δημιουργεί αβεβαιότητα μιας που η ανάπτυξη του τελευταίου εναπόκειται στις κατευθύνσεις του περιφερειακού σχεδιασμού, με αποτέλεσμα την απουσία σφαιρικής αντίληψης για το σύνολο της χώρας. Ακόμη και στην περίπτωση αυτή, όμως, η παλαιότητά τους εγείρει ζητήματα για το κατά πόσο αυτά ανταποκρίνονται στις σύγχρονες τάσεις.

Για να εξεταστεί, λοιπόν, ο βαθμός στον οποίο ο χωρικός σχεδιασμός μπορεί να προωθήσει τον συμμετοχικό τουρισμό, επιλέχθηκε μια από τις πλέον αναπτυγμένες στον τομέα του τουρισμού. Σημαντικό κίνητρο, επίσης, για την εξέταση της συγκεκριμένης περιοχής είναι, επίσης, η επικείμενη θεσμοθέτηση του νέου Περιφερειακού Χωροταξικού Πλαισίου, η μελέτη για το οποίο ολοκληρώθηκε πρόσφατα (Tsekouras and Mavrogeorgis, 2020).

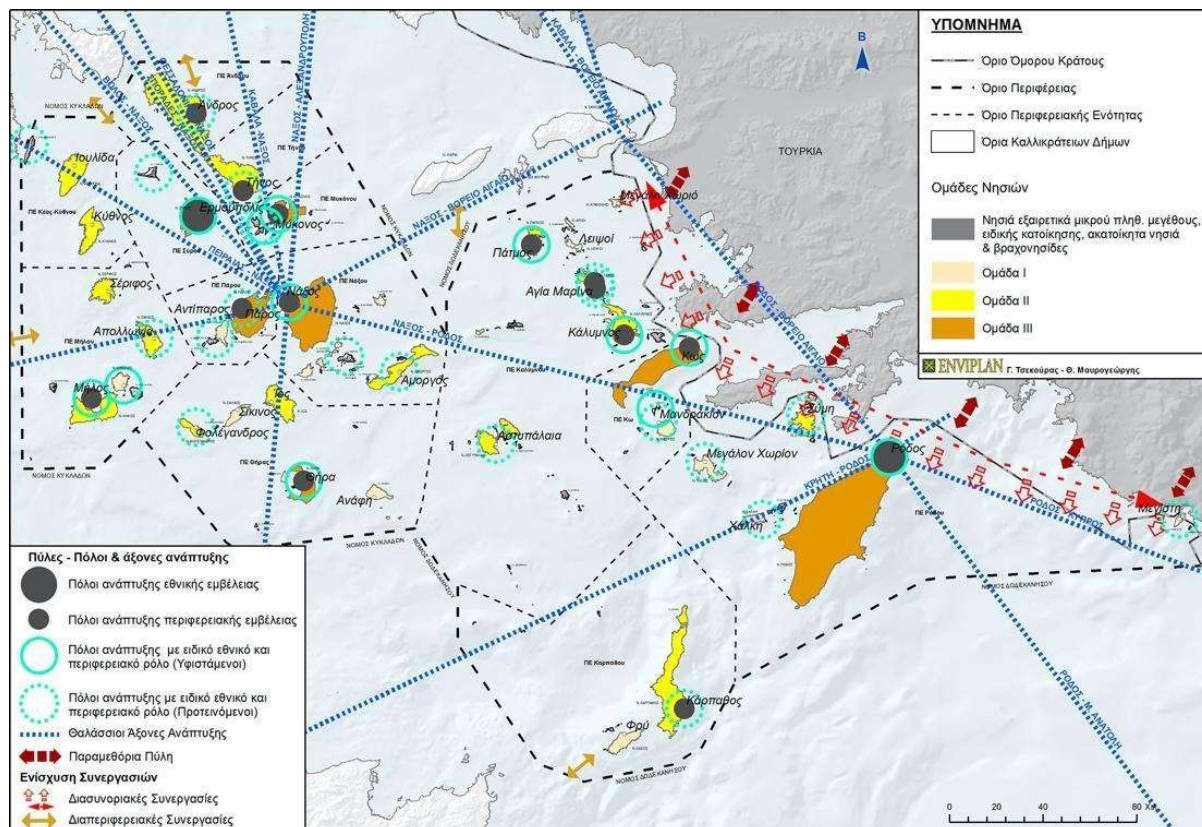
Η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου: Κατευθύνσεις Σχεδιασμού

Η Π. Νοτίου Αιγαίου βρίσκεται στο ΝΑ άκρο της χώρας, κατέχοντας μια ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, παρότι μεθοριακή. Η απομακρυσμένη θέση της από το κέντρο του ευρωπαϊκού και εθνικού χώρου, ο πολυνησιωτικός και μικρονησιωτικός χαρακτήρας της με τις, κατ' επέκταση, συνέπειές του (Garau, Desogus and Stratigea, 2020), καθώς και οι σημαντικές ενδο- και δια- περιφερειακές διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται σε αυτή αποτελούν ορισμένες αιτίες αδυναμιών που, ωστόσο, αντισταθμίζονται λόγω της έντασης της τουριστικής δραστηριότητας. Πράγματι, λόγω του τουρισμού, η Π. Νοτίου Αιγαίου είναι η μοναδική με νησιωτικό χαρακτήρα που ικανοποιεί την συνθήκη: (α) υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ από το μέσο εθνικό και (β) μικρότερο ποσοστό ανεργίας από το μέσο εθνικό. Βασικές αιτίες που σχετίζονται με την αυξημένη τουριστική κίνηση - αποτελεί προορισμό του 25% των τουριστών της χώρας- αποτελούν (α) η σημαντική πολιτισμική και περιβαλλοντική ταυτότητα, (β) η υψηλή εξειδίκευση αναπτυγμένων νησιών στον τουρισμό και (γ) η ανάδειξη brand-names για ορισμένους προορισμούς, όπως η Μύκονος και η Σαντορίνη.

Στο πλαίσιο αυτό και, εν απουσία ενεργού Ειδικού Χωροταξικού Πλαισίου για τον Τουρισμό, το προς αναθεώρηση Περιφερειακό Χωροταξικό Πλαίσιο επιδιώκει να αμβλύνει τις ανισότητες που εντοπίζονται στα επιμέρους νησιά, να ενισχύσει την τουριστική δραστηριότητα με τρόπο αποδοτικό και βιώσιμο και συμπληρωματικά με λοιπούς παραγωγικούς κλάδους, επιχειρώντας να βελτιώσει τον βαθμό ανθεκτικότητας και απόκρισής της σε επίπεδο κοινωνικο-οικονομικών και φυσικών καταστροφών. Συνοψίζοντας τις βασικές κατευθύνσεις του προς αναθεώρηση πλαισίου (Tsekouras and Mavrogeorgis, 2020), τα παρακάτω σημεία αναμένεται να διαδραματίσουν καίριο ρόλο στην διάρθρωση της τουριστικής δραστηριότητας:

Ταξινόμηση των νησιών σε τέσσερις κατηγορίες (Εικόνα 1), βάσει των δημογραφικών και αναπτυξιακών τους χαρακτηριστικών, με έμφαση στην τουριστική ανάπτυξη. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τα μικρά νησιά που αντιμετωπίζουν προβλήματα ανάπτυξης, πληθυσμιακές διακυμάνσεις και γεωγραφική απομόνωση. Στη δεύτερη εμπίπτουν τα νησιά που αναπτύσσονται τουριστικά, ενώ διαθέτουν και άλλους πόρους προς εκμετάλλευση. Η τρίτη ομάδα αναφέρεται στα νησιά με σημαντική τουριστική δραστηριότητα και όπου καταγράφονται περιβαλλοντικές πιέσεις, ενώ η τελευταία περιλαμβάνει τα πολύ μικρά νησιά περιοδικής κατοίκησης. Είναι χαρακτηριστικό το ό,τι οι τρεις πρώτες ομάδες νησιών

διαφοροποιούνται ως προς τον τρόπο διαχείρισης του τουρισμού, αφού στην πρώτη περίπτωση η τουριστική κίνηση γίνεται δεκτή χωρίς προϋποθέσεις, στη δεύτερη δίνεται έμφαση στη συμπληρωματικότητα για αποφυγή της απόλυτης εξειδίκευσης και στην τρίτη επιχειρείται ο έλεγχός της.

Εικόνα 1. Προτεινόμενη ομαδοποίηση των νησιών στην Π. Νοτίου Αιγαίου στο πλαίσιο της διατύπωσης κατευθύνσεων χωρικής οργάνωσης. Πηγή: Τσεκούρας και Μαυρογεώργης, 2020.

Κατάδειξη πολεοδομικών εργαλείων για περιορισμό ή/και ενίσχυση της τουριστικής δραστηριότητας. Με τον τρόπο αυτό, η όποια ανάπτυξη ακολουθήσει στο εξής θα ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες και σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες. Έτσι, αξιοποιήθηκε η προαναφερθείσα ομαδοποίηση για προώθηση ΠΕΡΠΟ Β' Κατοικίας/Τουρισμού και ΠΟΑΠΔ Τουρισμού στα νησιά των Ομάδων II και III. Αναφορικά με ειδικές μορφές τουρισμού, όπως ο καταδυτικός, δεν υπάρχει περιοριστική πρόβλεψη, αφού δίνεται η δυνατότητα ανάπτυξης ΠΟΑΠΔ καταδυτικών πάρκων σε όλα τα νησιά. Αντίστοιχη πρόβλεψη υπάρχει και για ειδικές τουριστικές υποδομές, εφόσον κάτι τέτοιο τεκμαίρεται επαρκώς. Με τον τρόπο αυτό, εκφράζεται η μεταστροφή από ένα μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης μεγάλης κλίμακας σε ένα νέο στηριζόμενο σε μοντέλα υποδοχών που στηρίζεται τόσο στην τουριστική όσο και στην οικιστική ανάπτυξη.

Αναδιοργάνωση του οικιστικού δικτύου, με επίκεντρο την Ερμούπολη και την πόλη της Ρόδου, που προτείνεται να αποτελέσουν πρωτεύοντες εθνικούς πόλους (2^ο επίπεδο). Σε ρόλο δευτερευόντων εθνικών πόλων (3^ο επίπεδο) κατατάσσονται η πόλη της Κω και η χώρα της Νάξου, ενώ ως πόλοι εθνικής σημασίας (4^ο επίπεδο) κατηγοριοποιούνται η Παροικιά, η χώρα της Μυκόνου, τα Φηρά και η Ποθαία. Η συγκεκριμένη οργάνωση, που διαφοροποιεί την ιεράρχιση του οικιστικού δικτύου, όπως ίσχυε στο προγενέστερο περιφερειακό πλαίσιο (2003) και στο γενικό πλαίσιο (2008), προτείνεται με παράλληλη αναδιάρθρωση των υποδομών

μεταφορών, όπως των λιμένων και των αερολιμένων, καταδεικνύοντας την σημασία της υποδομής στην ανάπτυξη νέων πόλων στο οικιστικό δίκτυο.

Ενίσχυση της οικιστικής πυκνότητας σε δυναμικούς οικισμούς και δημιουργία ζωνών πολεοδόμησης, οι οποίες θα λειτουργήσουν απορροφητικά για τις οικιστικές πιέσεις που είναι έντονες στην παράκτια ζώνη και τις παραγωγικές περιοχές. Η οριοθέτηση των μη-οριοθετημένων οικισμών και η ανάδειξη των παραδοσιακών οικισμών με την παράλληλη αναζωογόνηση εγκαταλελειμμένων οικισμών μέσω της απόκτησης λειτουργικών ρόλων και την αποκατάσταση λοιπών φυσικών στοιχείων, όπως της κοίτης των ρεμάτων, αποτελούν ειδικότερες δράσεις που προωθούνται σε επίπεδο περιφέρειας.

Η ενίσχυση της διαφήμισης του τουριστικού προϊόντος της περιφέρειας, εξασφαλίζοντας (α) την διασφάλιση της ροής του τουρισμού, (β) την ανάπτυξη νέων τουριστικών προϊόντων, γεγονός που μπορεί να είναι απόρροια της συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών και των τουριστών στον σχεδιασμό και σε διάφορες δράσεις και (γ) την ποιότητα, την καινοτομία και την ευελιξία του τουριστικού προϊόντος, λαμβάνοντας υπόψη τις υφιστάμενες τάσεις και την ταυτότητα του κάθε νησιού. Είναι χαρακτηριστικό πως, για το λόγο αυτό, τα νησιά εξετάστηκαν ως προς την φυσιογνωμία τους και το κυρίαρχο τουριστικό πρότυπο που ακολουθείται σε αυτά.

Ο συμμετοχικός τουρισμός στην Π. Νοτίου Αιγαίου

Από τη σύντομη παρουσίαση ορισμένων από τις βασικές κατευθύνσεις του επικείμενου χωροταξικού σχεδιασμού της περιφέρειας καταδεικνύεται το ενδιαφέρον για άμβλυνση των ανισοτήτων, χωρίς, ωστόσο, να απολεσθεί η δυναμική που εντοπίζεται σε συγκεκριμένα νησιά. Με γνώμονα αυτό, η προώθηση του εναλλακτικού τουρισμού δεν είναι μονόδρομος για το σύνολο της περιφέρειας αλλά προωθείται, κυρίως, για συγκεκριμένα νησιά με αντίστοιχους πόρους και χωρίς έντονη τουριστική ανάπτυξη ή με ήδη υφιστάμενο εναλλακτικό πρότυπο δράσεων. Οι τύποι εναλλακτικού τουρισμού που προωθούνται είναι ο συνεδριακός, ο ιαματικός/ευεξίας, ο (υπο)θαλάσσιος, ο καταδυτικός, ο πολιτιστικός και ο τουρισμός γκολφ. Με ειδικές ρυθμίσεις, ενισχύονται τα ήδη αναπτυγμένα εναλλακτικά πρότυπα του αγροτουρισμού και οικοτουρισμού, του θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού, του τουρισμού περιπέτειας, κλπ.

Λαμβάνοντας υπόψη πως ο συμμετοχικός τουρισμός εντοπίζεται στο μεταίχμιο μεταξύ του δημιουργικού τουριστικού προτύπου (και, ευρύτερα, του πολιτιστικού τουρισμού) και του τουρισμού εμπειρίας, προκύπτει πως μπορεί να ευδοκιμήσει στο πλαίσιο ανάπτυξης και ενίσχυσης ορισμένων από τους παραπάνω εναλλακτικούς τύπους. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τις πολλαπλές αναφορές στον εθελοντισμό ως μια κατεύθυνση που θα συμβάλει στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Ο εθελοντισμός επεκτείνεται και στην τοπική κοινωνία για την παραγωγή αυθεντικού τουριστικού προϊόντος -σε γενικότερο επίπεδο- και την διεξαγωγή δράσεων -σε ειδικότερο επίπεδο. Τομείς, όπως ο πολιτιστικός και ο δημιουργικός κλάδος, αναμένεται να αποτελέσουν το πεδίο εντατικότερης συνδιαλλαγής μεταξύ τοπικής κοινωνίας και επισκεπτών, γεγονός που αιτιολογεί τη σημαντική πιθανότητα ανάπτυξης ενός συμμετοχικού τουριστικού προτύπου.

Για να επιτευχθεί ευκολότερα το παραπάνω συμμετοχικό πλαίσιο, η ενίσχυση της συμμετοχικότητας στη διαδικασία σχεδιασμού του τοπικού προϊόντος κρίνεται αναγκαία. Ο λόγος είναι ο μικρός βαθμός συμμετοχής των πολιτών σε προγράμματα ανάπτυξης, δημοσίων έργων και ιδιωτικών επενδύσεων. Το πρόβλημα αυτό εντοπίζεται στην μελέτη για το περιφερειακό πλαίσιο (Tsekouras and Mavrogeorgis, 2020). Η κατάρτιση της τελευταίας λαμβάνει υπόψη της την αναγκαιότητα αυτή, παρέχοντας λόγο σε εκπροσώπους φορέων, όπως οι δημοτικές αρχές που εκφράστηκαν τόσο κατά την εκπόνηση του Β1 σταδίου της

μελέτης όσο και κατά την ωρίμανσή της. «Βαθύτερες» συμμετοχικές διαδικασίες, ωστόσο, δεν εφαρμόστηκαν με την ενίσχυση της συμμετοχικότητας των σχεδιαστικών διαδικασιών να μεταβιβάζεται στους επιμέρους πρωτοβάθμιους ΟΤΑ.

Συμπεράσματα - Προτάσεις

Το αυξημένο ενδιαφέρον για τη βιώσιμη ανάπτυξη, που εκδηλώνεται με διαφορετικούς τρόπους μέσα από τις πρωτοβουλίες των Ηνωμένων Εθνών και εκφράζει την στοχοθεσία για βιώσιμη ανάπτυξη αποτυπώνεται, σε εθνικό επίπεδο, με την άσκηση κατευθυντήριων γραμμών στον αναπτυξιακό προγραμματισμό και στον χωρικό σχεδιασμό. Οι γενικότερες διακηρύξεις για ισότιμη κατανομή των πόρων και άμβλυση των ανισοτήτων και των διαφοροποιήσεων έρχονται να γίνουν πράξη μέσα από τις συστάσεις που θέτει ο χωροταξικός σχεδιασμός προς τον υποκείμενο αυτού, δηλαδή τον πολεοδομικό σχεδιασμό σε επίπεδο καλλικρατικού δήμου ή δημοτικής ενότητας (πρώην καποδιστριακοί δήμοι).

Ο νησιωτικός χώρος στην Ελλάδα εμπίπτει στην παραπάνω κατηγορία αφού λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης, της έλλειψης σε τεχνική υποδομή και μεταφορικές συνδέσεις αλλά και των δυσκολιών στην αντιμετώπιση προβλημάτων υγείας αναβιβάζεται στις περιοχές προτεραιότητας για την εφαρμογή αναπτυξιακών πολιτικών. Με γνώμονα την αντιμετώπιση των παραπάνω, ο χωροταξικός σχεδιασμός για τις νησιωτικές περιοχές της χώρας παρέχει δέσμες κατευθύνσεων για την ενδυνάμωση του τουριστικού προϊόντος και την ισόρροπη κατανομή του στο χώρο. Κομβικός είναι ο ρόλος του χωροταξικού σχεδιασμού στην κλίμακα της περιφέρειας, δεδομένης της απουσίας ειδικού σχεδιασμού για τον τουρισμό, τα τελευταία χρόνια. Για τον λόγο αυτό, η επικαιροποίηση των περιφερειακών πλαισίων κρίνεται επιτακτική ώστε να αφουγκραστούν οι τάσεις και οι προοπτικές στον τουρισμό και να διαφανούν οι βέλτιστες συνέργειες με τους λοιπούς παραγωγικούς τομείς.

Στην περίπτωση της Π. Νοτίου Αιγαίου, η περίοδος αυτή αποτελεί το μεταβατικό στάδιο από τον προγενέστερο περιφερειακό σχεδιασμό στον αναθεωρημένο, αφού επίκειται η θεσμοθέτηση της νέας μελέτης που ολοκληρώθηκε προσφάτως. Στις κατευθύνσεις που δίδονται, το νησιωτικό σύμπλεγμα αναδιαρθρώνεται, παράλληλα, με τροποποιήσεις στο οικιστικό δίκτυο. Η συνέργεια μεταξύ οικισμών και νησιών και η συμπληρωματικότητά τους φαντάζουν ως πυλώνες για την διατύπωση ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου. Σε αυτό, ο τουρισμός συνεχίζει να διαδραματίζει καίριο ρόλο. Παρότι, η διεθνής τάση καταδεικνύει την απόλυτη στροφή σε εναλλακτικά τουριστικά πρότυπα, το προς αναθεώρηση πλαίσιο δεν απεμπολεί τον μαζικό τουρισμό που έχει ταυτιστεί με συγκεκριμένα νησιά. Η κατεύθυνση που δίδεται αφορά στην ορθολογικότερη οργάνωσή του με σεβασμό στους φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους και την ενίσχυση και συμπληρωματικότητα του μαζικού μοντέλου από εναλλακτικά πρότυπα. Στο σύνολο του σχεδιασμού και της οργάνωσης της τουριστικής δραστηριότητας κρίνεται αναγκαία η συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών. Η εθελοντική συμμετοχή προκρίνεται ως βέλτιστη λύση προς την κατεύθυνση αυτή, χωρίς να παραμερίζονται επιπλέον διαδικασίες διαβούλευσης που προβλέπονται σε επίπεδο χωροταξικού και υποκείμενου πολεοδομικού σχεδιασμού.

Ωστόσο, το σημαντικότερο στοιχείο που υποβόσκει συνδέεται με την ενίσχυση του ενεργού ρόλου των επισκεπτών στα νησιά του Νοτίου Αιγαίου. Πράγματι, η αναφορά σε εθελοντική δραστηριότητα επεκτείνεται και στους επισκέπτες, χωρίς, ωστόσο, οι κατευθύνσεις να είναι σαφείς προς την κατεύθυνση αυτήν. Οι έμμεσες αναφορές σε εθελοντικό τουρισμό και διαδραστικές εμπειρίες υποστηρίζονται περισσότερο από τις αναφορές σε εναλλακτικά πρότυπα που μπορούν να επιφέρουν οφέλη στα νησιά για τα οποία προτείνονται. Σε κάθε περίπτωση, δεν τονίζεται η σημασία της μεταστροφής προς ένα

τουριστικό μοντέλο περισσότερο συμμετοχικό, όπως αυτό για το οποίο γίνεται εκτενής λόγος στη διεθνή βιβλιογραφία, κυρίως ως τουρισμός εμπειρίας ή δημιουργικός τουρισμός. Ακόμη κι έτσι, όμως, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι θετικό, δεδομένης της υπογράμμισης της σημασίας των πολιτιστικών υποδομών οι οποίοι μπορούν να αναδειχθούν περισσότερο μέσω της συμμετοχής. Η προώθηση της έννοιας της δημιουργικότητας και του χωρικού εντοπισμού της μπορεί να συμβάλει θετικότερα σε μελλοντικούς σχεδιασμούς τόσο για την εν λόγω περιοχή όσο και για τις λοιπές της χώρας.

Όπως είναι αναμενόμενο, το τουριστικό πρότυπο που θα δούμε να αναπτύσσεται, τα επόμενα χρόνια, είναι άμεση απόρροια από τον σχεδιασμό και την φιλοσοφία του τελευταίου. Μια συμμετοχική σχεδιαστική διαδικασία μάλλον είναι πιθανότερο να προωθήσει αντίστοιχες συμμετοχικές διαδικασίες και στους επιμέρους τομείς, όπως ο τουρισμός. Η εξελικτική τάση του χωρικού σχεδιασμού προς την κατεύθυνση αυτή είναι ενθαρρυντική για την εμφάνιση αναπτυξιακών μοντέλων που να ενστερνίζονται περισσότερο τις τοπικές κοινωνίες και, στην προκειμένη περίπτωση, τους επισκέπτες. Ένα πρώτο συμπέρασμα, λοιπόν, από αυτήν την εργασία είναι η παράλληλη πορεία που καταγράφεται μεταξύ σχεδιασμού για τον τουρισμό και χωρικού σχεδιασμού. Ωστόσο, κρίνεται αναγκαία η εμφάνιση στο ζήτημα και η διερεύνηση του ζητήματος μέσα από εμπειρική μελέτη, αποδεικνύοντας την παραπάνω άποψη.

Βιβλιογραφία - Αναφορές

Act 2742/1999: *Spatial Planning, Sustainable Development and other provisions* (Gov. Gazette A 207/07.10.1999).

Agaliotou, C., Martha, L. And Vrasida, M. (2019). Spatial Planning Principles as an Active Agent: Making Greece a Global Market for Sensitized Tourism. In: *Strategic Innovative Marketing and Tourism* (pp. 665-672). Springer: Cham, Switzerland.

Anon (2018). *Participative Tourism*. Available online: <https://hopineo.org/en/participativ-tourism-trip-like-no-other/> (accessed on 20 March 2022).

Andriotis, K. (2003). Alternative tourism and its various characteristics. *TOPOS Rev. Spat. Dev. Environ.*, 20–21, 139–154

Apostolopoulos, K. and Potsiou, C. (2022). Consideration on how to introduce gamification tools to enhance citizen engagement in crowdsourced cadastral surveys. *Survey Review*, 54(383), 142-152.

Aravantinos, A. (1997). *Urban planning: for a sustainable development of urban space*. Symmetria Publications: Athens, Greece.

Bakogiannis, E., Vlastos, T., Athanasopoulos, K., Christodouloupoulou, G., Karolemeas, C., Kyriakidis, C., Noutsou, M.S., Papagerasimou-Klironomou, T., Siti, M., Stroumpou, I., Vassi, A., Tsigdinos, S. and Tzika, E. (2020). Development of a cycle-tourism strategy in Greece based on the preferences of potential cycle-tourists. *Sustainability*, 12(6), 2415.

Bakogiannis, E., Kyriakidis, C., Siti, M., Karolemeas, C. and Kourmpa, E. (2019b). Strategies promoting hiking and cycletourism in Greece. A case study. In: Teles, S., Almeida, P., Franco, M. and Jorge, J.P. (eds). *Proceedings of the 11th International Tourism Congress – The Image and Sustainability of Tourism Destinations*, Centre for Tourism Research, Development and Innovation (CiTUR): Funchal, Portugal.

Bakogiannis, E., Siti, M., Athanasopoulos, K., Vassi, A., Kyriakidis, C. (2019a). Crowdsourcing and Visual Research Methodologies to Promote Data Collection for Sustainable Mobility Planning. In Data Analytics: Paving the way to sustainable urban mobility. In: Nathanail, E. and Karakikes, D. (eds). *Proceedings of 4 th Conference on Sustainable Urban Mobility (CSUM2018)* (pp. 215-222). Springer: Cham, Switzerland.

Basile, G., Tani, M., Sciarelli, M. and Ferri, M. A. (2021). Community participation as a driver of sustainable tourism. The case of an Italian village: Marettimo Island. *Sinergie Italian Journal of Management*, 39(1), 81-102.

Belias, D., Velissariou, E., Kyriakou, D., Vasiliadis, L., Reditis, A., Varsanis, K. and Koustelios, A. (2017). The differences on consumer behavior between mass tourism and sustainable tourism in Greece. In *Proceedings of the 5th International Conference on Contemporary Marketing Issues (ICCM)*, Thessaloniki, Greece, 21–25 June 2017.

Bello, F. G., Carr, N. and Lovelock, B. (2016). Community participation framework for protected area-based tourism planning. *Tourism Planning & Development*, 13(4), 469-485.

Brown, S. and Morrison, A. M. (2003). Expanding volunteer vacation participation an exploratory study on the mini-mission concept. *Tourism Recreation Research*, 28(3), 73-82.

Bonnes, M. and Secchiaroli, G. (1995). *Environmental psychology: A Psycho-social introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Inc.

Buhalis, D. (2001). Tourism in Greece: Strategic analysis and challenges. *Current Issues in Tourism*, 4, 440–480.5.

Butler, R.W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implication for management resources, *Canadian Geographer*, 24, 5-12.

Chen, L. J. and Chen, J. S. (2011). The motivations and expectations of international volunteer tourists: A case study of “Chinese Village Traditions”. *Tourism Management*, 32(2), 435-442.

Common Ministerial Decision (CMD) 67659/2013: *Special Framework for Spatial Planning and Sustainable Development for Tourism* (Gov. Gazette B’ 3155/12.12.2013).

Common Ministerial Decision (CMD) 24208/2009: *Special Framework for Spatial Planning and Sustainable Development for Tourism* (Gov. Gazette B’ 1138/11.06.2009).

Cohen, G. (2019). Creative tourism: Opportunities for smaller places? *Tourism and Management Studies*, 15(Special Issue), 7-10.

De Bruin, A. and Jelinčić, D.A. (2016). Toward extending creative tourism: Participatory experience tourism. *Tourism Review*, 71, 57-66.

Delitheou, V., Karaggiani, M. and Michalaki, E. (2020). Sustainable Forms of Tourism and their Prospects for the Development of Corfu. *E-Review of Tourism Research (eRTR)*, 18(2), 234-251.

Delitheou, V., Bakogiannis, E. and Kyriakidis, C. (2019). Urban planning: Integrating smart applications to promote community engagement. *Heliyon*, 5(5), e01672.

Dragouni, M. and Fouseki, K. (2018). Drivers of community participation in heritage tourism planning: an empirical investigation. *Journal of Heritage Tourism*, 13(3), 237-256.

Farmaki, A. (2012). An exploration of tourist motivation in rural settings: The case of Troodos, Cyprus, *Tourism Management Perspectives*, 2(3), 72-78.

Flanagin, A. and Metzger, M. (2008). The credibility of volunteered geographic information. *GeoJournal*, 72, 137–148.

Friedman, G. (1984). *Ou va le travail humain?* (translated in Greek). Kalvos Publications: Athens, Greece.

Garau, C., Desogus, G. and Stratigea, A. (2020). Territorial cohesion in insular contexts: Assessing external attractiveness and internal strength of major Mediterranean islands. *European Planning Studies*, 1-20.

Garrod, B. (2003) Local Participation in the Planning and Management of Ecotourism: A Revised Model Approach, *Journal of Ecotourism*, 2(1), 33-53.

Georgakopoulou, S. and Delitheou, V. (2020). The Contribution of Alternative Forms of Tourism in Sustainable Tourism Development: The Case of the Island of Kalymnos. In:

Katsoni, V. and Spyriadis, T. (eds). *Cultural and Tourism Innovation in the Digital Era* (pp. 431-446). Springer: Cham, Switzerland.

Georgiadis, N. M., Melissourgos, Y., Dodouras, S., Lyratzaki, I., Dimitropoulos, G., Foutri, A., Mordechai, L., Zafeiriou, R. and Papayannis, T. (2019). Reconnecting Nature and Culture—The INCREAte Approach and Its Practical Implementation in the Island of Kythera. *Heritage*, 2(2), 1630-1639.

Godchild, M. (2007). Citizens as sensors: The world of volunteered geography. *GeoJournal*, 69, 211–221.

Grybovych, O. (2012). Designing a qualitative multi-case research study to examine participatory community tourism planning practices. In: Hyde, K., Ryan, C. and Woodside, A. (eds). *Field guide to case study research in tourism, hospitality and leisure*. Emerald Group Publishing Limited.

Guttentag, D. A. (2009). The possible negative impacts of volunteer tourism. *International journal of tourism research*, 11(6), 537-551.

Haklay, M., Singleton, A. and Parker, C. (2008). Web mapping 2.0: The neogeography of the GeoWeb. *Geography compass*, 2(6), 2011-2039.

Halpenny, E. (2010). Pro-environmental behaviours and park visitors: The effect of place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 409-421.

Hasse, J. C. and Milne, S. (2005). Participatory approaches and geographical information systems (PAGIS) in tourism planning. *Tourism Geographies*, 7(3), 272-289.

Hidalgo, M.C. and Hernandez, B. (2001). Place attachment: Conceptual and empirical questions. *Environmental Psychology*, 21, 273-281.

Jaśkiewicz, M. (2015). Place attachment, place identity and aesthetic appraisal of urban landscape. *Polish Psychological Bulletin*, 46(6), 573-578.

Kantsperger, M., Thees, H. and Eckert, C. (2019). Local Participation in Tourism Development—Roles of Non-Tourism Related Residents of the Alpine Destination Bad Reichenhall. *Sustainability*, 11(24), 6947.

Kawanaka, S., Matsuda, Y., Suwa, H., Fujimoto, M., Arakawa, Y. and Yasumoto, K. (2020). Gamified participatory sensing in tourism: An experimental study of the effects on tourist behavior and satisfaction. *Smart Cities*, 3(3), 736-757.

Kawanaka, S., Matsuda, Y., Suwa, H., Fujimoto, M., Arakawa, Y. and Yasumoto, K. (2018). A Gamified Participatory Sensing for Tourism: The Effect to a Sightseeing. In *Intelligent Environments 2018* (pp. 196-205). IOS Press.

Koens, K., Klijs, J., Weber-Sabil, J., Melissen, F., Lalicic, L., Mayer, I., Onder, I. and Aall, C. (2020). Serious gaming to stimulate participatory urban tourism planning. *Journal of Sustainable Tourism*, 1-20.

Koronaïou, A. (1996). *Sociology of leisure time*. Nisos Publications: Athens, Greece.

Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28, 209–231.

Lewicka, M. (2010). What makes neighborhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 35–51.

Loureiro, S.M.C. (2014). The role of the rural tourism experience economy in place attachment and behavioral intentions. *International Journal of Hospitality Management*, 40, 1-9.

Mak, B. K., Cheung, L. T. and Hui, D. L. (2017). Community participation in the decision-making process for sustainable tourism development in rural areas of Hong Kong, China. *Sustainability*, 9(10), 1695.

Milne, S. and Ateljevic, I. (2001). Tourism, economic development and the global-local nexus: Theory embracing complexity. *Tourism Geographies*, 3(4), 369-393.

Moulay, A., Ujang, N., Maulan, S., Ismail, S. (2018). Understanding the process of parks' attachment: Interrelation between place attachment, behavioural tendencies, and the use of public place, *City, Culture and Society*, 14, 28-36.

Morgan, P. (2010). Towards a development theory of place attachment, *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 11-22

Moser, G. and Uzzell, D. (2003). Environmental Psychology. In: Million, T. and Lerner, M. (eds.). *Handbook of Psychology – Volume 5: Personality and Social Psychology* (pp. 419-446). John Wiley & Sons, Inc.: New Jersey.

Nora, P. (1989). Between memory and History: Les lieux de mémoire, *Representations*, 26, 7-24.

Nunkoo, R. and Ramkissoon, H. (2010). Small island tourism: A residents' perspective. *Current Issues in Tourism*, 13, 37–60.

Panagiotopoulou, M., Somarakis, G. and Stratigea, A. (2018). Smartening up participatory cultural tourism planning in historical city centers. *Journal of Urban Technology*, 27(4), 3-26.

Pavlogeorgatos, G.D. and Konstandoglou, M.E. (2005). Cultural tourism: The case of Greece. In: Vernikos, N., Daskalopoulou, S., Badmaroudis, F., Boudaris, N. and Papageorgiou, D. (eds). *Cultural Industries—Procedures, Services, Goods* (pp. 59-85). Kritiki Publications: Athens, Greece.

Pongponrat, K. (2011) Participatory Management Process in Local Tourism Development: A Case Study on Fisherman Village on Samui Island, Thailand, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 16(1), 57-73.

Rabbiosi, C. (2016). Developing participatory tourism in Milan, Italy. A critical analysis of two case studies. *Via. Tourism Review*, (9), n.r.

Ritchie, J. B. and Hudson, S. (2009). Understanding and meeting the challenges of consumer/tourist experience research. *International Journal of Tourism Research*, 11(2), 111-126.

Roberts, M. J. (2018). The Politics of Playtime: Reading Marx through Huizinga on the Desire to Escape from Ordinary Life. *American Journal of Play*, 11(1), 46-64.

Shani, A. and Pizam, A. (2012). Community participation in tourism planning and development. *Handbook of tourism and quality-of-life research*, 547-564.

Sinclair, M. T. (1998). Tourism and economic development: A survey. *The journal of development studies*, 34(5), 1-51.

Somarakis, G. and Stratigea, A. (2014). Public involvement in taking legislative action as to the spatial development of the tourist sector in Greece – The “OpenGov” platform experience, *Future Internet*, 6, 735-757.

Somarakis, G. and Stratigea, A. (2015). The participatory approach in spatial planning and the contribution of information and communication technologies: Progress derived by the Greek reality. *4th Pan-hellenic Conference in Planning and Regional Development, Volos, Greece*, 24-27 September 2015.

Stamatopoulou, C. (2013). *3D Digital Representation for Utilizing Tourist Routs in the Municipality of Lamia* - Mastery Thesis. Volos, Greece: University of Thessaly.

Surowiecki, J. (2004). *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter than the Few*. New York, NY: Doubleday. Available online:

https://sentry.rmu.edu/SentryHTML/pdf/lib_finn_DISC8710_wisdom_of_crowds.pdf

(accessed on 11 March 2021).

Theng, S., Qiong, X. and Tartar, C. (2015). Mass tourism VS Alternative tourism? Challenges and new positioning. *Etudes Caribéennes*, 31–32 (Editorial text), n.r.

Timothy, D. J. (1999). Participatory planning A view of tourism in Indonesia. *Annals of tourism research*, 26(2), 371-391.

Tosun, C. (1999). Towards a typology of community participation in the tourism development process, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 10(2), 113-134.

Tsartas, P. (2010). Greek Tourism Development; Kritiki Publications: Athens, Greece.

Tsekouras, G. and Mavrogeorgis, T. (2020). *Evaluation, revision and specialization of the Regional Framework for Spatial Planning and Sustainable Development for the Region of South Aegean – Phase B1*.

Tsitoura, E., Tsartas, P., Sarantakou, E. and Kontis, A. P. (2021). Cycling Tourism: Characteristics and Challenges for the Developments and Promotions of a Special Interest Product. In Katsoni, V. and Van Zyl (eds). *Culture and Tourism in a Smart, Globalized, and Sustainable World* (pp. 25-42). Springer, Cham.

Turner, A. (2006). *Introduction to Neogeography*. Newton, MA: O'Reilly Media, Inc.

Ujang, N. (2012). Place Attachment and Continuity of Urban Place Identity. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 49, 156-167.

Uzzell, D., Enric P. and Badenas, D. (2002). Place identification, social cohesion, and environmental sustainability. *Environment and behavior*, 34(1), 26-53.

Valeri, M., & Fadlon, L. (2016). Sustainability in tourism: An originality and hospitality business in Italy, *TOURISMOS: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 11(1), 1-18.

Geography Compass, 2(6), 2.011-2.03 *Geography compass*, 2(6), 2011-2039.

Veblen, T. (1994). *The Theory of the Leisure Class*. Penguin Books: New York, NY.

Veal, A.J. (2020) Is there enough leisure time? Leisure studies, work-life balance, the realm of necessity and the realm of freedom, *World Leisure Journal*, 62(2), 89-113.

Wassenhoven, L. (2002). The democratic nature of spatial planning and the challenge of the rational “model”. *Aeichoros*, 1(1), 30-49.

Wondirad, A. and Ewnetu, B. (2019). Community participation in tourism development as a tool to foster sustainable land and resource use practices in a national park milieu. *Land use policy*, 88, 104155.